

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Instytut Nauk Społecznych i Bezpieczeństwa
Transdyscyplinarne Centrum Badania Problemów
Bezpieczeństwa im. prof. K. Bogdańskiego

**ELEMENTY TEORII I PRAKTYKI
TRANSDYSCIPLINARNYCH BADAŃ
PROBLEMÓW BEZPIECZEŃSTWA**

ELEMENTS OF THEORY PRACTISE
OF TRANSDISCIPLINARY STUDIES OF SECURITY PROBLEMS

TOM IV

**ODKRYWANIE ZNACZEŃ
W NAUKACH O BEZPIECZEŃSTWIE**
REVEALING MEANINGS IN SECURITY STUDIES

Redaktor naukowy
Agnieszka Filipek

Monografie nr 158

SIEDLCE 2015

ks. ppor. dr Sławomir Bylina
Uniwersytet Szczeciński

Rola duszpasterstwa wojskowego w dziejach Polski do 1918 r.

**The role of military pastoral care
in the history of Poland till 1918**

Streszczenie

Duszpasterstwo wojskowe na przestrzeni dziejów posiadało swoje istotne znaczenie. Począwszy od czasów średniowiecza kapłani towarzyszyli królom, książętom oraz rycerstwu podczas działań wojennych. Posługa sakramentalna, wsparcie duchowe, posługa Słowa była cenionym elementem przez żołnierza walczącego o niepodległość kraju, jak również w czasie pokoju. Czas pokazywał, że poprzez autorytet kapłana zaczęto formalizować zadania i rolę kapelana w Wojsku Polskim przypisując mu kolejne funkcje.

Słowa kluczowe: duszpasterstwo wojskowe, kapelan, Wojsko Polskie

Summary

Military Priesthood has had their importance throughout history. Since the Middle Ages, Military Chaplains have accompanied the kings, princes and knights during the war. Sacramental ministry, spiritual support, the ministry of the Word was valued by a soldier fighting for the independence of the country, as well as in time of peace. Time has shown that a Military Chaplain plays a vital role in the Polish Army.

Key words: Military Priesthood, military chaplain, Poland Army

Wstęp

Poniższe przedstawienie zagadnienia roli duszpasterstwa wojskowego do 1918 r., jest próbą ujęcia w jej ogólnym aspekcie istotnego znaczenia, jaką pełnili kapłani w strukturach wojskowych naszej Ojczyzny. Wprawdzie nie zagłębiam się szczegółowo w zagadnienia w poszczególnych okresach, które posiadają bogatą

wartość, jednakże podkreślam główną istotę i oddziaływanie kapelanów w poszczególnych etapach istnienia Narodu Polskiego.

Szczególnie pomocne w opracowaniu były źródła i literatura przedmiotu. Źródła archiwalne z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie¹ oraz Archiwum Diecezjalnego w Siedlcach². Odniesiono się do danych archiwalnych Kronik w oparciu o prace bp. T. Płoskiego³, J. Ptaka⁴, dokumentów wojskowych dzięki pracom E. Nowaka⁵ i J. Odziemkowskiego⁶ oraz J. Odziemkowskiego i S. Frątczaka⁷. Oparto się także o Bibliografię Polskiego Duszpasterstwa Wojskowego⁸, dostępną literaturę przedmiotu zawartą również w ostatnio wydanej publikacji *Duchowni na drogach ku Niepodległości 1914-1918*, red. W. K. Cygan, Z. Kępa, W. J. Wysocki, Mińsk Mazowiecki-Warszawa 2014⁹.

Szczególnie cennym opracowaniem jest praca zbiorowa: *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004. Publikacja została wydana przez Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego jako wynik Sesji Naukowej „Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich”, która miała miejsce w Lublinie w dniach 5-7 listopada 2003 r. Wśród licznych autorów należy wymienić tych, którzy omawiali zagadnienie zawarte w poniższej pracy: W. Caban¹⁰, J. W. Dyskant¹¹, P. P. Gach¹², E. Niebelski¹³,

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór przepisów, rkps 366 i 683. Ustawy królewskie dla korpusu kadetów z 1768 r., par. 31 Służba Boża; za: J. Ziółek, *Kapelani etatowi w wojsku za Stanisława Augusta Poniatowskiego i w powstaniu kościuszkowskim*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004, s. 154.

² Archiwum Diecezjalne Siedleckie, Akta Osobiste ks. Stanisława Brzóska, Lit. B, Dział II, Nr 29, t. I; (dalej ADS, AO); ADS, AO, Kapelani Wojskowi, Lit. K, Dział III, Nr porz. 1, t. I.

³ Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, przeł. R. Grodecki, oprac. M. Plezia, wyd. 6, Wrocław 1989. Gall Anonim, *Chronicon*, Lwów 1899, s. 16, 63, 80, 102, 110; Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, przeł. J. Mrukówna, ks. 1406-1412, Warszawa 1982; J. Tarnowski, *Consilium rationis bellicae*, Tarnów 1558, s. 47, tenże, *O gotowości bojowej*, Wilno 1864, za: bp. Tadeusz Płoski, *Duszpasterstwo w Wojsku Polskim. Studium prawne z uwzględnieniem praw człowieka i prawa humanitarnego*, Olsztyn 2006.

⁴ Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, przeł. J. Mrukówna, ks. 1406-1412, *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*, przeł. K. Mecherzyński, t. V, Kraków 1870, s. 175, za: J. Ptak, *Duszpasterstwo rycerstwa polskiego w epoce Piastów i Jagiellonów*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, op. cit. s. 85.

⁵ *Regulamin dla regimentów gwardii pieszej konnej J.K.M. i Rzeczypospolitej w Warszawie 1770*, cz. VIII. Jak się nabożeństwo ma odprawiać w garnizonie, Warszawa 1775; *Regulamin służby obozowej dla regimentów kawalerii*, Warszawa 1775; za: E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce 968-1831*, Warszawa 1932, s. 88-94.

⁶ J. Odziemkowski, *Służba Duszpasterska Wojska Polskiego 1914-1945*, Warszawa 1998.

⁷ J. Odziemkowski, S. Frątczak, *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, Warszawa 1996.

⁸ H. Sieński, *Polskie duszpasterstwo wojskowe. Bibliografia*, t. 1, Warszawa 1994. T. 2, Warszawa 1996.

⁹ *Duchowni na drogach ku Niepodległości 1914-1918*, red. W. K. Cygan, Z. Kępa, W. J. Wysocki, Mińsk Mazowiecki-Warszawa 2014.

¹⁰ W. Caban, *Z problematyki katolickiego duszpasterstwa wojskowego w armii rosyjskiej w XIX w.*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, red. J. Ziółek, Lublin 2004, dz. cyt., s. 261-274.

Z. Janeczek¹⁴, J. Karwat¹⁵, W. Matwiejczyk¹⁶, J. Odziemkowski¹⁷, J. Ptak¹⁸, M. Sobieraj¹⁹, S. Wilk²⁰, J. Ziółek²¹, A. Cz. Żak²².

W dziesięć lat od wydania powyższego opracowania warto i dzisiaj odnieść się do ówczesnych wydarzeń oraz zwrócić uwagę na aktualne spojrzenie roli kapelana w strukturach Wojska Polskiego.

Definicja i znaczenie duszpasterstwa wojskowego

Duszpasterstwo wojskowe posiada swoją autonomię prawną i odrębność zapewnianą przez poszczególne ustalenia prawne²³. Jednym z nich jest Konstytucja Apostolska Jana Pawła II *Spirituali militum curie* z 21 kwietnia 1986 r. Czytamy w niej, że: „Kościół zawsze z niezwykłą dbałością starał się o zapewnienie żołnierzom, stosownie do różnych okoliczności, duchowej opieki. Żołnierze stanowią bowiem określona grupę społeczną i ze względu na szczególne warunki życia wchodzą na stałe w skład sił zbrojnych z własnej woli lub też na mocy prawa powołani do nich na określony czas, potrzebują konkretnej i specyficznej opieki

¹¹ J. W. Dyskant, *Wybrane przykłady postaci kapelanów wojskowych w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, red. J. Ziółek, Lublin 2004, dz. cyt., s. 163-169.

¹² P. P. Gach, *Zakonni kapelani wojskowi pod koniec XVIII i w XIX stuleciu*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, red. J. Ziółek, Lublin 2004, dz. cyt., s. 241-259.

¹³ E. Niebelski, *Księża kapelani w powstaniu styczniowym*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, red. J. Ziółek, Lublin 2004, dz. cyt., s. 199-240.

¹⁴ Z. Janeczek, *Księżą powstańcy śląscy i uczestnicy plebiscytu w walce o Polski Górny Śląsk*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, red. J. Ziółek, Lublin 2004, dz. cyt., s. 341-350.

¹⁵ J. Karwat, *Duszpasterstwo wojsk wielkopolskich w latach 1918-1919*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, red. J. Ziółek, Lublin 2004, dz. cyt., s. 323-339.

¹⁶ W. Matwiejczyk, *Katolickie duszpasterstwo wojskowe w armii pruskiej. Zarys problematyki badawczej dla Wielkiego Księstwa Poznańskiego w XIX w.*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, red. J. Ziółek, Lublin 2004, dz. cyt., s. 275-298.

¹⁷ J. Odziemkowski, *Duszpasterstwo wojskowe w dobie królów elekcyjnych*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, red. J. Ziółek, Lublin 2004, dz. cyt., s. 139-152.

¹⁸ Jan Ptak, *Duszpasterstwo rycerstwa polskiego w epoce Piastów i Jagiellonów*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, red. J. Ziółek, Lublin 2004, dz. cyt., s. 83-108.

¹⁹ M. Sobieraj, *Katolickie duszpasterstwo wojskowe w okręgu generalnym Lublin w latach 1918-1921*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, red. J. Ziółek, Lublin 2004, dz. cyt., s. 351-369.

²⁰ S. Wilk, *Biskupi Polowi Wojska Polskiego w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, red. J. Ziółek, Lublin 2004, dz. cyt., s. 371-381.

²¹ Jan Ziółek, *Kapelani etatowi w wojsku za Stanisława Augusta Poniatowskiego i w powstaniu kościuszkowskim*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 153-161.

²² A. Cz. Żak, *Duszpasterstwo wojskowe w armii austriackiej i w legionach Józefa Piłsudskiego w czasie I wojny światowej*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, red. J. Ziółek, Lublin 2004, dz. cyt., s. 299-319.

²³ Por. bp. Tadeusz Płoski, *Duszpasterstwo w Wojsku Polskim. Studium prawne z uwzględnieniem praw człowieka i prawa humanitarnego*, Olsztyn 2006.

duszpasterskiej”²⁴. To według bp Tadeusza Płoskiego prawo do manifestowania swojej religijności. To motywacja dla przełożonych wojskowych, aby dbali o docenianie pracy żołnierza²⁵.

Już w Piśmie Świętym Św. Łukasz pisał, że do św. Jana Chrzciciela przychodzili także żołnierze i pytali: „Cóż mamy czynić?”²⁶. To odwieczne pytanie podaje kierunek wsparcia w relacji duchowej, kiedy to należy odnieść się do tych wartości opartych na Ewangelii w celu zrozumienia natury człowieka i jego potrzeb.

Duszpasterstwo wojskowe zdaniem bp. Tadeusza Płoskiego: „Również i dzisiaj, kiedy obserwujemy laicyzację życia, zwłaszcza w Europie, to pytanie jest aktualne, bowiem żołnierze, w tym także i z Polski, z więc w większości wychowani w wierze katolickiej, zaangażowani w różnych misjach wojskowych, stykając się codziennie ze śmiercią, potrzebują stosownej opieki duszpasterskiej, która potrafiłaby zaspokoić ich naturalne potrzeby religijne, jak również winna być duchowym wsparciem w trudnych chwilach żołnierskiej posługi. Dlatego też duszpasterstwo wojskowe w sposób trwały wpisane jest w struktury wojska, niezależnie od kultury, religii czy dominujących opcji światopoglądowych”²⁷.

Bp. Polowy Wojska Polskiego Józef Guzdek stwierdził, że kapelani z początku XX wieku: „ze szczególną mocą przekonywali, że do zwyciężenia wewnętrznej niewoli każdego człowieka i niewoli wspólnoty narodowej konieczny jest hart ducha. Wyjaśniali, że warunkiem wstępnym wolności zewnętrznej jest wyzwolenie wewnętrzne. Uznali, że troska o właściwie ukształtowane serce i prawe sumienie człowieka jest podstawowym zadaniem kapłana, a z owoców tej pracy skorzysta cała społeczność narodowa”²⁸.

Kościół katolicki na przestrzeni wieków zauważa, że bez względu na różne zawirowania historii, główny cel i swą rolę widział w niesieniu pomocy duchowej ludności wierzącej w wojsku. Ocena zjawisk w poszczególnych okresach jest wielkim wyzwaniem, ale i zadaniem dla wyciągnięcia wniosków we współczesnych czasach.

Początki duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich w epoce Piastów i Jagiellonów

Pierwsze wzmianki dotyczące duszpasterstwa wojskowego zbiegają się z początkiem chrześcijaństwa w Polsce. Co prawda pojawiają się trudności w dotarciu do źródeł, głównie z powodu braku pełnej organizacji strukturalnej takiej

²⁴ Konstytucja apostolska *Spirituali militum curie* z 21 kwietnia 1986 r., AAS (78) 1986), s. 481-486.

²⁵ Por. bp. Tadeusz Płoski, *Duszpasterstwo w Wojsku Polskim...*, dz. cyt., s. 9.

²⁶ Łk 3, 14.

²⁷ Por. bp. Tadeusz Płoski, *Duszpasterstwo w Wojsku Polskim...*, dz. cyt., s. 9.

²⁸ Przedmowa bp-a Józefa Guzdeka do książki: *Duchowni na drogach ku Niepodległości 1914-1918*, dz. cyt., s. 9.

formy duszpasterstwa. W omawianym okresie duchowni towarzyszyli królom, książętom oraz rycerstwu podczas wypraw wojennych. Głównymi badaczami tego okresu był E. Nowak²⁹, S. Kutrzeba³⁰, J. Manthey³¹ oraz współcześnie Jan Ptak³², D. Chodyniecki³³, oraz J. Odziemkowski wraz z S. Frączakiem³⁴, którzy zauważają pierwsze wzmianki na ten temat już w Kronice Galla Anonima, gdzie odnotowano kapelanów, którzy u boku Bolesława Chrobrego i Bolesława Krzywoustego uczestniczyli w siłach zbrojnych³⁵. Również Jan Długosz zaznaczał udział duchownych podczas wypraw wojennych³⁶.

Działania duszpasterskie w ówczesnych czasach skupiały się na ochronie jak uważano przed kalectwem i śmiercią, ponieważ według zapisków zwycięstwo zależało od wyboru Boga, a życie wieczne było nagrodą za walkę z wrogami wiary. Takie założenia podkreślali kaznodzieje podczas nauk skierowanych do wiernych. Jednocześnie przykładem może być wypowiedź króla Władysława Jagiełły, który przed bitwą pod Grunwaldem ogłasza heroldom zdanie: „Nie pretenduję zaś wcale do wyboru pola bitwy, ale zostawiam to Bogu, pragnąc mieć takie miejsce do walki i taki wynik wojny, jaki w dniu dzisiejszym wyznaczy mi Boskie miłosierdzie i los”³⁷.

Szczególną uwagę zwracają przypadki, kiedy wszelkie porażki bitewne przypisywano braku zabiegania o Bożą pomoc. Przykładem była bitwa pod Chojnicami, gdzie klęski doznały wojska Kazimierza Jagiellończyka. Długosz pisał takie słowa: „przed bitwą nie westchnęli o pomoc do Boga, mniemając, że sami swą odwagą zwyciężą”³⁸. Dlatego w omawianym okresie szczególną uwagę przywiązywano do właściwej postawy religijnej, aby nie ściągać kary Bożej. W związku

²⁹ E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce 968-1831*, Warszawa 1932.

³⁰ S. Kutrzeba, *Urzędy koronne dworskie w Polsce, ich początki i rozwój do roku 1504*, „Przewodnik Naukowo-Literacki”, 1903, t. XXXI, s. 134.

³¹ J. Manthey, *Średniowieczne duszpasterstwo wojskowe*, „Duszpasterz Polski Zagranicą”, 1958, nr 3, s. 259-277.

³² J. Ptak, *Duszpasterstwo rycerstwa polskiego w epoce Piastów i Jagiellonów*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 83-108.

³³ D. Chodyniecki, *Kapelani wojskowi w dziejach Polski do wybuchu II wojny światowej*, „Seculum Christianum”, 1997, nr 2.

³⁴ J. Odziemkowski, S. Frączak, *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, Warszawa 1996.

³⁵ Por. Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, przeł. R. Grodecki, oprac. M. Plezia, wyd. 6, Wrocław 1989. Gall Anonim, *Chronicon*, Lwów 1899, s. 16, 63, 80, 102, 110 za: T. Płoski, *Duszpasterstwo w Wojsku Polskim...*, dz. cyt., s. 15.

³⁶ Por. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, przeł. J. Mrukówna, ks. 1406-1412, Warszawa 1982; S. Kutrzeba, *Urzędy koronne dworskie w Polsce, ich początki i rozwój do roku 1504*, „Przewodnik Naukowo-Literacki”, 1903, t. XXXI, s. 134, za: T. Płoski, *Duszpasterstwo w Wojsku Polskim...*, dz. cyt., s. 15.

³⁷ Por. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, przeł. J. Mrukówna, ks. 1406-1412, Warszawa 1982, s. 120; za: Jan Ptak, *Duszpasterstwo rycerstwa polskiego...*, dz. cyt., s. 85.

³⁸ *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*, przeł. K. Mecherzyński, t. V, Kraków 1870, s. 175, za: J. Ptak, *Duszpasterstwo rycerstwa polskiego...*, dz. cyt., s. 85.

z takimi założeniami każdy odbywał spowiedź oraz jak wskazują przekazy źródłowe, miało miejsce bardzo liczne przystępowanie do komunii św. przez wojska szykujące się do bitwy. Sprawowanie Mszy św. w ogóle było podstawowym wydarzeniem związanym z przygotowaniem do bitwy³⁹.

Oprócz spowiedzi, mszy św. i kaznodziejstwa, odnotowanymi w źródłach praktykami religijnymi były jeszcze inne modlitwy, śpiewy religijne np. przy ceremoniale rozwijania chorągwi, co symbolizowało rozpoczęcie działań wojennych. Odprawiano oficjum o Najświętszej Marii Pannie, natomiast po zakończonych bitwach sprawowano grzebanie zmarłych⁴⁰.

Warto zauważyć, że od strony kościelnej wielką wagę przywiązywano do roli duszpasterstwa wojskowego. Wykazuje tu zaangażowanie bezpośrednio wysokich hierarchów, wybitnych kaznodziejów, znanych intelektualistów oraz duchownych, którzy pełnili eksponowane urzędy państwowe⁴¹.

Z chwilą powołania funkcji hetmana na początku XVI w., znajdujemy artykuły dotyczące organizacji duszpasterstwa wojskowego. Hetman wielki koronny Jan Tarnowski (1488-1561) napisał książkę „O gotowości wojennej” domagając się stworzenia stałych etatów dla kapelanów⁴².

Czas królów elekcyjnych

Powyższy okres jak wykazują badacze posiada wyjątkowo mało źródeł w zakresie roli duszpasterstwa wojskowego. Wynika to prawdopodobnie, jak uważa prof. Janusz Odziemkowski, z powszechności posługi duszpasterskiej kapelanów, które nie były w znacznym stopniu opisywane przez pamiętnikarzy epoki królów Stefana Batorego, Wazów czy Jana III Sobieskiego. Zadaniem kapelana było bowiem: „wygłaszanie egzort, pogadanek (...) oczywisty był udział żołnierza w nabożeństwach i obchodach świąt kościelnych”⁴³.

Król Władysław IV (1595-1648) zarządził praktyki religijne w wojsku: „W obozach ma się odbywać publiczne nabożeństwo; modlitwy poranne, wieczorne, śpiewy pobożne. Nad tem mają czuwać kapelani wojskowi. Jeden winien mieć władzę nad innymi i czuwać nad pobożnością wszystkich oddziałów i porządkiem Mszy Świętych, tj. winien być prepozyt obozowy bądź też legat biskupi”⁴⁴. Dlate-

³⁹ *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. M. Rechowicz, t. I, Lublin 1975, s. 241-243; J. Ptak, *Duszpasterstwo rycerstwa polskiego...*, dz. cyt., s. 86-87; I. Skierska, *Obowiązek mszalny w średnio-wiecznej Polsce*, Warszawa 2003.

⁴⁰ J. Ptak, *Duszpasterstwo rycerstwa polskiego...*, dz. cyt., s. 93-95.

⁴¹ Tamże, s. 108.

⁴² J. Tarnowski, *Consilium rationis bellicae*, Tarnów 1858, s. 47, tenże, *O gotowości bojowej*, Wilno 1864, za: T. Płoski, *Duszpasterstwo w wojsku polskim...*, dz. cyt., s. 16.

⁴³ J. Odziemkowski, *Duszpasterstwo wojskowe w dobie królów elekcyjnych*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 140.

⁴⁴ Por. E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 29.

go też rola i znaczenie kapelanów wzrastała w wiekach XVI i XVII. Zdaniem ks. prof. Edmunda Nowaka okres ten zwany był „złotym wiekiem kaznodziejstwa wojskowego”, kiedy to kapelani w opinii żołnierzy byli umieszczani w hierarchii szacunku tuż za hetmanami i rotmistrzami⁴⁵.

Przed poszczególnymi bitwami sprawowano msze święte, podczas których proszono o zachowanie życia i zwycięstwo, natomiast po bitwie również we mszy świętej dziękowano Panu Bogu za zwycięstwo⁴⁶. Bywało często, że przed walką całe wojsko uczestniczyło w wielogodzinnych nabożeństwach. Dla przykładu hetman Jan Karol Chodkiewicz przed zwycięstwem pod Kircholmem w 1605 r. nakazał odprawić czterdziestogodzinne nabożeństwo. Osobiście modlił się przez siedem godzin. Podobnie uczyniono pod Smoleńskiem w 1609 r., natomiast przed bitwą Chocimską w 1621 r. biskup Nowodworski ordynariusz diecezji kamienieckiej żołnierzom udzielił sakramentu bierzmowania, poświęcił chorągwie wojskowe oraz udzielił dyspensy na jedzenie mięsa w piątki, soboty i podczas działań wojennych. Również wojsko króla Jana Kazimierza maszerujące przeciwko armii kozacko-tatarskiej 8 czerwca 1651 r. wzięło udział w procesji Bożego Ciała, a żołnierze tysiącami przystępowali do spowiedzi i przyjmowali Komunię Świętą⁴⁷.

Dużą rolę odgrywali kapelani, którzy pod względem intelektualnym, cechami charakteru oraz słowem pomagali utrzymywać morale żołnierza i zabezpieczać ich potrzeby religijne. Sztandarowym przykładem tego okresu był ks. Piotr Skarga, hagiograf, kaznodzieja, pierwszy rektor Akademii Wileńskiej oraz nadworny kaznodzieja króla Zygmunta III Wazy, który pozostawił w spuściźnie literackiej dzieła związane z wojskowością, m.in.: „Żołnierskie nabożeństwo, to jest nauki, modlitwy i przykłady do tego stanu służące”, „Wsiadanie na wojnę”, „Na moskiewskie zwycięstwo”. Sam siebie określał jako „duchownego od dusz żołnierskich”⁴⁸.

Niejednokrotnie kapelani traktowani jako ludzie zaufani, elokwentni, znawcy języków czynili pomoc np. w przekazywaniu poufnej korespondencji, rozkazów, jako delegaci w rokowaniach z nieprzyjacielem. Jednakże istnieją również podania, że angażowali się w opiekę nad rannymi, zakładali szpitale polowe. Ale i także w tym okresie zwracali uwagę na obyczaje pojedynkowania się w imię „obrony obrażonego honoru” oraz tępil zabobony⁴⁹.

⁴⁵ Por. H. Sieński, *Polskie Duszpasterstwo Wojskowe*, Warszawa 1994, s. 18.

⁴⁶ E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 32.

⁴⁷ J. Odziemkowski, *Duszpasterstwo wojskowe w dobie królów elekcyjnych*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 143.

⁴⁸ L. Grzebień, *Skarga Piotr*, *Słownik Polskich Teologów Katolickich* (dalej SPTK), t. IV, Warszawa 1983, s. 84-92.

⁴⁹ E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce 968-1831*, Warszawa 1932, s. 33; J. Odziemkowski, *Duszpasterstwo wojskowe w dobie królów elekcyjnych*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 145.

Na szczególną uwagę badanego okresu i miano szczególnych kapelanów zasłużyli m.in.: o. Szymon Okolski⁵⁰, o. Marcin Laterna⁵¹, o. Mikołaj Cyrowski⁵², o. Fabian Birkowski⁵³, ks. Adrian Piekarski⁵⁴, ks. Adam Przeworowski. Byli również i tacy kapelani, którzy w ciężkich chwilach dla wojska wzmacniali na duchu żołnierzy pogadankami religijnymi, moralnymi lub patriotycznymi. Byli i tacy, którzy w obliczu klęsk sami sięgali po broń, a nawet stawali na czele grupy żołnierzy jak o. Szczepan Lisiecki kapelan pułku Stanisława Lanckoronckiego⁵⁵.

W roku 1690 decyzją sejmu warszawskiego za inspiracją króla Jana III Sobieskiego zorganizowano organizację duszpasterstwa wojskowego w siłach zbrojnych państwa polskiego. Ustanowiono 36 etatów kapelanów do każdego z dwudziestu pułków piechoty i szesnastu pułków dragonów. Kapelani wojskowi posługiwali w garnizonach w oparciu o konkretne przepisy wzorowane na regulaminach innych krajów europejskich⁵⁶.

Następnie decyzją sejmu niemego w 1717 r. uchwalono nowe etaty dla wojska z przydziałem kapelanów do pułków i chorągwi. Wówczas to również w struktury duszpasterstwa przyłączono jednego popa i dwóch mułłów mahomekańskich. W latach 1745-1746 liczbę etatów zmniejszono do trzynastu⁵⁷.

Kolejne lata pokazują, że coraz bardziej zamierzano uściślić rolę kapelana, który określany był jako „dyrektor duchowny” funkcją stróża celów wychowawczych. Jego obowiązki określała ustawa królewska: „W każdą niedzielę i święto [kapelan] będzie miał kazanie lub naukę w kaplicy przed mszą św. lub po mszy św. W Wielki Tydzień będzie im [kadetom] dawał rekolekcje gotując ich a Spowiedź św. Wielkanocną, od której aby się żaden nie dyspensował. Ichmoście PP. Oficerowie pod surową odpowiedzialnością strzec będą, tych zaśpienie w tym doglądać nie omieszkają Ichmoście PP. Komendanci”⁵⁸.

⁵⁰ W. Dworzaczek, R. Świętochowski, *Okolski Szymon*, Polski Słownik Biograficzny, (dalej PSB), t. XXIII, z. 9, s. 679-681.

⁵¹ B. Natolski, *Laterna Marcin*, PSB, t. XVI, s. 55-567; L. Grzebień, *Laterna Marcin*, [w:] SPTK, red. H.E. Wyczawski, t. II, Warszawa 1982, s. 487-488.

⁵² L. Grzebień, *Cyrowski Mikołaj*, SPTK, Warszawa, t. I, s. 341-342.

⁵³ E. Ozorowski, *Birkowski Fabian Adrian*, SPTK, s. 163-165.

⁵⁴ L. Grzebień, *Pikarski Adrian*, PSB, t. XXVI, s. 220-222.

⁵⁵ Por. J. Widacki, *Kniaz Jarema*, Katowice 1984, s. 182.

⁵⁶ Por. O. Laskowski, *Wychowanie wojskowe Jana Sobieskiego*, Warszawa 1922, s. 45-49; E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 70-72; J. Odziemkowski, *Duszpasterstwo wojskowe w dobie królów elekcyjnych...*, dz. cyt., s. 152; T. Płoski, *Duszpasterstwo w wojsku polskim...*, dz. cyt., s. 17.

⁵⁷ Por. T. Korzon, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, t. 3, Lwów 1922, s. 45-49; E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 74-81; T. Płoski, *Duszpasterstwo w wojsku polskim...*, dz. cyt., s. 17.

⁵⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór przepisów, rkps 366 i 683. Ustawy królewskie dla korpusu kadetów z 1768 r., par. 31 Służba Boża; za J. Ziółek, *Kapelani etatowi w wojsku za Stanisława Augusta Poniatowskiego i w powstaniu kościuszkowskim*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 154.

Kolejne ramy ustalał hetman koronny, którym w 1774 r. był Franciszek Ksawery Branicki. Uściślał on regulamin w następujący sposób: „spowiadanie i komunikowanie żołnierzy, opatrywanie chorych sakramentami. W czasie spowiedzi i rozmów zagrzewanie do pełnienia obowiązków dla króla i Rzeczypospolitej oraz dochowanie przysięgi”⁵⁹. Kapelan również udzielał ślubów żołnierzom, był obecny przy pogrzebach, prowadził modlitwy poranne i wieczorne. Brał udział przy poświęceniu sztandaru lub chorągwi, przygotowywał skazanych do egzekucji. Obowiązkiem zaś dowódcy jednostki było zwoływanie wojska na msze św. oraz inne uroczystości⁶⁰. Żołnierz ponadto miał wystrzegać się wszelkiej rozwiązłości i życia które byłoby zgorszeniem. Zobowiązany był do uczestniczenia w nabożeństwach oraz pod karą „stania na kołkach lub biegania przez różgi” zakazane było używanie „Najświętszego Imienia Boskiego i Sakramentów Jego w przekleństwach i przysięgach”⁶¹.

Czas konfederacji barskiej przerwał reformy w wojsku, chociaż na uwagę zasługuje nieetatowy kapelan konfederacji o. Marek Jandołowicz (1713-1804)⁶².

Po uchwaleniach Sejmu Wielkiego w latach 1792-1794 przewidywano udział 62 kapelanów w tym dwóch prawosławnych i dwóch tatarskich. Aktywny udział kapelanów zanotowano w powstaniu kościuszkowskim, a jego rolę regulował „Przepis nauk dla kapelanów obozowych”, gdzie czytamy: „o wpajaniu patriotyzmu, humanitaryzmu, poczucia dobra powszechnego i odpowiedzialności za losy kraju”⁶³.

Okres niewoli narodowej

Po upadku Rzeczypospolitej struktura duszpasterstwa wojskowego odrodziła się w Legionach gen. Jana Henryka Dąbrowskiego i rozwinęła się za czasów Księstwa Warszawskiego jednak na krótko. Nowe instrukcje dla kapelanów wojskowych wystosował Wielki Książę Konstanty, za którego powstała trójszczeblowa organizacja na czele której stał kapelan naczelny nad kapelanami dywizyjnymi i pułkowymi. Dziekanem wojskowym był ks. Jan Marceł Gutkowski późniejszy

⁵⁹ Por. *Regulamin dla regimentów gwardii pieszej konnej J.K.M. i Rzeczypospolitej w Warszawie 1770*, cz. VIII. *Jak się nabożeństwo ma odprawiać w garnizonie*, Warszawa 1775; *Regulamin służby obozowej dla regimentów kawalerii*, Warszawa 1775; za E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 88-94; J. Ziółek, *Kapelani etatowi w wojsku za Stanisława Augusta Poniatowskiego...*, dz. cyt., s. 155.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 96; J. Ziółek, *Kapelani etatowi w wojsku za Stanisława Augusta Poniatowskiego...*, dz. cyt., s. 156.

⁶² Por. W. Szczygielski, *Marek Jandołowicz*, PSB, t. X, s. 499-502; J. W. Dyskant, *Wybrane przykłady postaci kapelanów wojskowych w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 166.

⁶³ „Gazeta Rządowa z 30 sierpnia 1794 r.”; za J. Ziółek, *Kapelani etatowi w wojsku za Stanisława Augusta Poniatowskiego...*, dz. cyt., s. 161.

biskup podlaski⁶⁴. Kapelani oprócz zadań duszpasterskich odpowiedzialni byli za wychowanie żołnierzy m.in. poprzez kazania, pogadanki, przykład własny. Dodatkowo wpajano żołnierzom patriotyzm oraz przekonanie o ich niezbędności i zaszczytnym charakterze służby wojskowej⁶⁵.

Kapelani brali czynny udział w powstaniach listopadowym i styczniowym⁶⁶ czego „Symbolem kapłana patrioty pozostał w świadomości następnych pokoleń ksiądz Stanisław Brzóska⁶⁷, dowódca partii powstańczej na Podlasiu, mianowany przez Rząd Narodowy naczelnym kapelanem powstania”⁶⁸. Warto wspomnieć w tym miejscu również rolę kapelanów w armiach zaborczych: rosyjskiej⁶⁹, pruskiej⁷⁰ i austriackiej⁷¹. Szczegółowe fakty dotyczące tych kwestii ze względu na obszerność pracy pozwolę sobie pominąć.

Wraz z wybuchem I wojny światowej odradza się duszpasterstwo wojskowe. Przy Legionach Józefa Piłsudskiego powołuje się nowych kapelanów. W październiku 1914 r. wydano *Instrukcję dla kapelanów wojskowych pełniących służbę przy Legionach Polskich*, która określała zasady prowadzenia protokołów czynności związanych z przygotowaniem metryk zmarłych, akt metrykalnych, spisywania protokołów śmierci, planowania nabożeństw oraz wyposażenie kapelana. Dodatkowo kapelani prowadzili uroczystości, spowiadali, natomiast na polu walki namaszczały rannych i konających, grzebali poległych, sporządzali listy strat żołnierzy w tym żołnierzy nieprzyjaciela. Co ciekawe kapelani również w miarę możli-

⁶⁴ Literaturę na temat bp Gutkowskiego podają [w:] S. Bylina, *Relacje państwo – Kościół katolicki na Południowym Podlasiu w II Rzeczypospolitej*, Drohiczyn 2013, s. 63-64.

⁶⁵ Por. T. Jachomowicz, *Duszpasterstwo wojskowe armii Królestwa Polskiego*, „Kwartalnik duszpasterstwa wojskowego w Polsce” 1931, nr 1, s. 23-37; E. M. Ziółek, *Duszpasterstwo w wojsku Królestwa Warszawskiego, Królestwa Polskiego i w Powstaniu Listopadowym*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 173-198; T. Płoski, *Duszpasterstwo w wojsku polskim...*, dz. cyt., s. 18-19.

⁶⁶ Por. E. Niebelski, *Księża kapelani w powstaniu styczniowym*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego*, dz. cyt., s. 199-240; P. P. Gach, *Zakonni kapelani wojskowi pod koniec XVIII i w XIX stuleciu*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 241-259.

⁶⁷ Archiwum Diecezjalne Siedleckie, Akta Osobiste ks. Stanisława Brzóska, Lit. B, Dział II, Nr 29, t. I; Jarmoch E., *Religie – Świątynie – Wyznawcy*, [w:] *Siedlce 1448-1995*, red. Edward Kospath-Pawłowski, Siedlce 1996, s. 256; T. Krawczak, *Ksiądz generał Stanisław Brzóska. Kapelan i dowódca*, Pruszków-Sokołów 1995, s. 58-62; J. Tomczyk, *Przywódca powstania styczniowego w lubelskim i na Podlasiu*, Lublin 1992, s. 45-99.

⁶⁸ J. Odziemkowski, B. Spychała, *Duszpasterstwo wojskowe w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987, s. 7.

⁶⁹ Por. W. Caban, *Z problematyki katolickiego duszpasterstwa wojskowego w armii rosyjskiej w XIX w.*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 261-274.

⁷⁰ Por. W. Matwiejczyk, *Katolickie duszpasterstwo wojskowe w armii pruskiej. Zarys problematyki badawczej dla Wielkiego Księstwa Poznańskiego w XIX w.*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 275-298.

⁷¹ Por. A. Cz. Żak, *Duszpasterstwo wojskowe w armii austriackiej i w legionach Józefa Piłsudskiego w czasie I wojny światowej*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 299-319.

wości prowadzili działalność oświatową dzieci i młodzieży w miejscowościach, gdzie stacjonowali przez dłuższy czas⁷².

Przy rozwoju struktur duszpasterstwa i obecności kapelana praktycznie w każdym pułku wikariat apostolski w porozumieniu z Naczelnym Komitetem Narodowych ustanawia dekretem jurysdykcyjnym Superiorat Polowy Legionów Polskich z ks. Józefem Panasiem jako superiorem polowym⁷³.

Duszpasterstwo wojskowe po odzyskaniu niepodległości nabrało nowego kształtu i rozwoju. Dnia 9 listopada 1918 r. powołano konsystorz polowy, który wszedł w sekcję Departamentu I Ogólnomobilizacyjnego i został nazwany Kurią Polową Wojsk Polskich. Naczelnym kapelanem Wojsk Polskich na mocy porozumienia metropolity warszawskiego abpa Aleksandra Kakowskiego z ordynariuszem bpem Marianem Ryxem z dnia 4 listopada 1918 r. został ks. Jan Piotr Pajkert (1887-1964). Po ogłoszeniu prac konsystorza biskupem polowym został dr Stanisław Gall (1865-1942), a jego następcą od 14 lutego 1933 r. bp Józef Gawlina (1892-1964)⁷⁴.

Zakończenie

Podsumowując omawianie zadań i roli kapelana w wojsku należy stwierdzić, że rola duszpasterstwa wojskowego na przestrzeni dziejów posiadała swój wieloaspektowy charakter. Głównym celem kapłanów towarzyszącym żołnierzom od czasów początku istnienia państwowości polskiej była potrzeba duchowa, która wynikała z przekonań religijnych i wiary chrześcijańskiej. W kolejnych etapach kształtowania się charakteru wojsk, rola kapelanów, a z czasem całego duszpasterstwa wojskowego nabierała charakteru sformalizowanego wsparcia podczas działań wojennych jak i podczas czasu pokoju. Kapelani przede wszystkim dbali o zapewnienie sprawowania sakramentów świętych w szczególności sakramentu Eucharystii i spowiedzi, co w początkowych czasach było obowiązkiem każdego żołnierza przed bitwą. Kolejnym zadaniem było towarzyszenie podczas przygotowań oraz w trakcie działań wojennych. Kapelani również, jak podaje literatura przedmiotu, dość wcześnie zaczęli towarzyszyć rannym żołnierzom podczas walk i otaczali ich opieką w szpitalach.

⁷² Por. K. Lenczowski, *Pamiętnik kapelana Legionów*, Kraków-Krosno 1989; M. Piela, *Udział duchowieństwa w polskim życiu politycznym w latach 1914-1924*, Lublin 1994; A. Cz. Żak, *Duszpasterstwo wojskowe...*, dz. cyt., s. 305-313; T. Płoski, *Duszpasterstwo w wojsku polskim...*, dz. cyt., s. 20-21.

⁷³ J. Odziemkowski, *Służba duszpasterska Wojska Polskiego 1914-1945*, Warszawa 1998, s. 25; T. Płoski, *Duszpasterstwo w wojsku polskim...*, dz. cyt., s. 20-21.

⁷⁴ Por. S. Wilk, *Biskup Polowi Wojska Polskiego w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, dz. cyt., s. 371-381.

Powszechnie akceptowana posługa kapelana w Wojsku Polskim doczekała się własnych struktur oraz biskupów, którzy czuwają nad prawidłowym przebiegiem funkcjonowania tej ważnej formy duszpasterskiej.

Bibliografia

Źródła archiwalne

1. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór przepisów, rkps 366 i 683. Ustawy królewskie dla korpusu kadetów z 1768 r., par. 31 Służba Boża
2. Archiwum Diecezjalne Siedleckie, Akta Ogólne, *Kapelani Wojskowi*, Lit. K, Dział III, Nr porz. 1, t. I.
3. Archiwum Diecezjalne Siedleckie, *Akta Osobiste ks. Stanisława Brzóska*, Lit. B, Dział II, Nr 29, t. I.

Źródła drukowane

1. Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, przeł. R. Grodecki, oprac. M. Plezia, wyd. 6, Wrocław 1989.
2. Gall Anonim, *Chronicon*, Lwów 1899, s. 16, 63, 80, 102, 110.
3. Długosz J., *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, przeł. J. Mrukówna, ks. 1406-1412, Warszawa 1982.
4. *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*, przeł. K. Mecherzyński, t. V, Kraków 1870
5. *Kapelani Wojskowi Służba duszpasterska w Wojsku Polskim w 1939 r. Dokumenty, relacje, opracowania*, red W.J. Wysocki, Warszawa 2001.
6. Lenczowski K., *Pamiętnik kapelana Legionów*, Kraków-Krosno 1989.
7. *Regulamin dla regimentów gwardii pieszej konnej J.K.M. i Rzeczypospolitej w Warszawie 1770, cz. VIII. Jak się nabożeństwo ma odprawiać w garnizonie*, Warszawa 1775.
8. *Regulamin służby obozowej dla regimentów kawalerii*, Warszawa 1775.
9. Sieński H., *Polskie duszpasterstwo wojskowe. Bibliografia*, t. 1, Warszawa 1994.
10. Sieński H., *Polskie duszpasterstwo wojskowe. Bibliografia*, t. 2, Warszawa 1996.
11. Tarnowski J., *Consilium rationis bellicae*, Tarnów 1858.
12. Tarnowski J., *O gotowości bojowej*, Wilno 1864.

Literatura

1. Bylina S., *Relacje państwo – Kościół katolicki na Południowym Podlasiu w II Rzeczypospolitej*, Drohiczyn 2013.

2. Caban W., *Z problematyki katolickiego duszpasterstwa wojskowego w armii rosyjskiej w XIX w.*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004.
3. Chodyniecki D., *Kapelani wojskowi w dziejach Polski do wybuchu II wojny światowej*, „Seculum Christianum”, 1997, nr 2.
4. *Duchowni na drogach ku Niepodległości 1914-1918*, red. W. K. Cygan, Z. Kępa, W. J. Wysocki, Mińsk Mazowiecki-Warszawa 2014.
5. Dworzaczek W., Świętochowski R., *Okolski Szymon*, Polski Słownik Biograficzny, t. XXIII, z. 9.
6. Dyskant J. W., *Wybrane przykłady postaci kapelanów wojskowych w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004.
7. Gach P. P., *Zakonni kapelani wojskowi pod koniec XVIII i w XIX stuleciu*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004.
8. Grzebień L., *Cyrowski Mikołaj*, Słownik Polskich Teologów Katolickich, t. I.
9. Grzebień L., *Laterna Marcin*, Słownik Polskich Teologów Katolickich, t. II.
10. Grzebień L., *Pikarski Adrian*, Polski Słownik Biograficzny, t. XXVI.
11. Grzebień L., *Skarga Piotr*, Słownik Polskich Teologów Katolickich, t. IV, Warszawa 1983.
12. Guzdek J., *Przedmowa bp-a do książki: Duchowni na drogach ku Niepodległości 1914-1918*, red. W. K. Cygan, Z. Kępa, W. J. Wysocki, Mińsk Mazowiecki-Warszawa 2014.
13. *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004.
14. Jachomowicz T., *Duszpasterstwo wojskowe armii Królestwa Polskiego*, „Kwartalnik duszpasterstwa wojskowego w Polsce”, 1931, nr 1.
15. Janeczek Z., *Księżą powstańcy śląscy i uczestnicy plebiscytu w walce o Polski Górny Śląsk*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004.
16. Jarmoch E., *Religie – Świątynie – Wyznawcy*, [w:] *Siedlce 1448-1995*, red. Edward Kospath-Pawłowski, Siedlce 1996.
17. Karwat J., *Duszpasterstwo wojsk wielkopolskich w latach 1918-1919*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004.
18. Korzon T., *Zarys historii wojskowości w Polsce*, t. 3, Lwów 1922.
19. Krawczak T., *Ksiądz generał Stanisław Brzóska. Kapelan i dowódca*, Pruszków-Sokołów 1995.
20. Kutrzeba S., *Urzędy koronne dworskie w Polsce, ich początki i rozwój do roku 1504*, „Przewodnik Naukowo-Literacki”, 1903, t. XXXI.
21. Laskowski O., *Wychowanie wojskowe Jana Sobieskiego*, Warszawa 1922.
22. Manthey J., *Średniowieczne duszpasterstwo wojskowe*, „Duszpasterz Polski Zagranicą”, 1958, nr 3.

23. Matwiejczyk W., *Katolickie duszpasterstwo wojskowe w armii pruskiej. Zarys problematyki badawczej dla Wielkiego Księstwa Poznańskiego w XIX w.*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004..
24. Natolski B., *Laterna Marcin*, Polski Słownik Biograficzny, t. XVI.
25. Niebelski E., *Księża kapelani w powstaniu styczniowym*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004.
26. Nowak E., *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce 968-1831*, Warszawa 1932.
27. Odziemkowski J., Frątczak S., *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, Warszawa 1996.
28. Odziemkowski J., *Służba duszpasterska Wojska Polskiego 1914-1945*, Warszawa 1998.
29. Odziemkowski J., *Duszpasterstwo wojskowe w dobie królów elekcyjnych*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004.
30. Pielą M., *Udział duchowieństwa w polskim życiu politycznym w latach 1914-1924*, Lublin 1994.
31. Płoski T. por. bp, *Duszpasterstwo w Wojsku Polskim. Studium prawne z uwzględnieniem praw człowieka i prawa humanitarne*, Olsztyn 2006.
32. Ptak J., *Duszpasterstwo rycerstwa polskiego w epoce Piastów i Jagiellonów*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004.
33. Sieński H., *Polskie Duszpasterstwo Wojskowe*, Warszawa 1994.
34. Skierska I., *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2003.
35. Sobieraj M., *Katolickie duszpasterstwo wojskowe w okręgu generalnym Lublin w latach 1918-1921*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004.
36. Szczygielski W., *Marek Jandałowicz*, Polski Słownik Biograficzny, t. X.
37. Tomczyk J., *Przywódcy powstania styczniowego w lubelskim i na Podlasiu*, Lublin 1992.
38. Widacki J., *Książę Jarema*, Katowice 1984.
39. Wilk S., *Biskupi Polowi Wojska Polskiego w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004.
40. *Wojskowa służba śląskich duchownych w latach 1918-1980*, red. Z. Kapała, J. Myszor, Katowice 1999.
41. Ziółek J., *Kapelani etatowi w wojsku za Stanisława Augusta Poniatowskiego i w powstaniu kościuszkowskim*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004.
42. Żak A. Cz., *Duszpasterstwo wojskowe w armii austriackiej i w legionach Józefa Piłsudskiego w czasie I wojny światowej*, [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, Lublin 2004.